

LICHT VAN MIJN OGEN

Moederschap in
de middeleeuwen

María Jesús Fuente

María Jesús Fuente

LICHT VAN MIJN OGEN

Moederschap in
de middeleeuwen

Uitgeverij Omniboek

Inhoud

Proloog	9
Inleiding	12
DEEL EEN VÓÓR DE GEBOORTE	33
1 De zonde des vlezes	35
2 Ik wil geen moeder worden	60
3 Ik wil moeder worden	92
DEEL TWEE DE BEVALLING	129
4 Een lange aanloop: de tijd vóór de bevalling	133
5 De bevalling	164
6 Na de bevalling	206
DEEL DRIE NA DE BEVALLING: DE OPVOEDING	247
7 Een moeilijk begin: verstoting en kindermoord	251
8 Opvoeding	291
9 De waarde van de moeder	325
Finale	358
Dankwoord	374
Noten	376
Illustratieverantwoording	419
Register	420

DEEL TWEE

DE BEVALLING

*En zij baarde haar eerstgeboren Zoon en wond Hem
in doeken en legde Hem neder in de kribbe.*

Zo beschrijft het Evangelie van Lukas (2:4-7) de geboorte van Jezus Christus, een tafereel dat in de middeleeuwen talloze malen is afgebeeld. Het is een vredig, sereen beeld, waar alle vrouwen zich aan konden spiegelen. Maar we mogen aannemen dat zwangere vrouwen die ernaar keken een soortgelijke geboorte niet verwachtten. In die voorstellingen werd Maria afgebeeld met een sereen gelaat, zonder enig teken van lijden, wat logisch was voor een dergelijke geboorte, die pijnloos en zonder bloedvergieten verliep. Het idee dat het oneerbiedig zou zijn om Maria af te beelden als een reële vrouw die net is bevallen, leidde zelfs tot het besluit om haar niet liggend af te beelden, zoals in de Byzantijnse kunst, maar zittend, met haar Kind liefdevol omarmd op schoot, of in aanbidding voor Hem neerknielend. En een stap verder gaand werden die taferelen nog eens opgewarmd en intiemer gemaakt door de Maagd af te beelden terwijl ze Jezus de borst geeft. Al die geboortetaferelen echter, die in de schilderkunst, de beeldhouwkunst en via andere expressiemiddelen wijdverbreid waren, hadden maar weinig uit te staan met de realiteit waarmee vrouwen geconfronteerd werden, en niet alleen vrouwen uit de lagere sociale klassen. Hoogzwangere vrouwen wisten maar al te goed dat hun bevalling heel anders zou verlopen. Sterker nog: de angst voor de bevalling was destijds erg groot.

In het eerste hoofdstuk van dit tweede deel behandelen we de zwangerschap, een periode die in een ander licht moet worden gezien dan de conceptie, omdat die laatste een belangrijke ideologische

lading heeft, vol van religieuze, sociale, culturele en populaire geloofsartikelen, die vóór en los van de zwangerschap in ogeschouw moeten worden genomen. In dit hoofdstuk verdiepen we ons in de medische en praktische overwegingen of overtuigingen of gewoonten die vrouwen in de middeleeuwen er met betrekking tot de zwangerschap op na hielden: Hoe keek men tegen de zwangerschap aan? Hoe dacht men dat de foetus werd gevormd en zich ontwikkelde in de maanden tussen conceptie en bevalling? Hoe kon het geslacht van het kind bepaald worden? Wat moest men doen om een miskraam te voorkomen? Dat zijn enkele vragen die in dit hoofdstuk aan bod zullen komen. Ook zullen we kijken naar hoe zwangere vrouwen in de middeleeuwse kunst werden afgebeeld, met als brandpunt de afbeeldingen van de Maagd Maria die in verwachting is.

De tijd van de zwangerschap was zonder meer een periode van angst, maar die angst werd nog groter als de bevalling naderde, een kritiek moment voor de vrouwen, die in de laatste weken of dagen van hun zwangerschap zich niet alleen schrap zetten tegen de pijn, maar ook moesten vrezen voor hun leven, want er was geen enkele garantie dat ze hun eigen kind na de bevalling ooit te zien zouden krijgen. Er waren geen pijnstillers, er bestond geen ruggenprik, er was geen enkele vorm van verdoving, dus de pijn moest in al zijn hevigheid worden doorstaan en geleden, en bovendien bestonden er geen ontsmettingsmiddelen of hygiënische maatregelen om infecties te voorkomen, die er soms de oorzaak van waren dat de vrouw na de bevalling alsnog overleed. De geboorte, als hét transcendentale moment voor een moeder, zal worden behandeld in hoofdstuk 5, waarbij ze zal worden geanalyseerd vanaf het moment dat de voorbereidingen beginnen, door middel van de meest geschikte maaltijden, lichaamsbeweging, de gebeden die kunnen helpen, de ruimte voor de bevalling, de vrouwen die aanwezig konden zijn en helpen bij de geboorte, de instrumenten die werden gebruikt, de beste posities voor de bevalling, de problemen die konden ontstaan als het onmogelijk was om de baby eruit te krijgen en de praktijk van de keizersnede om de moeder te redden nog onbekend was, en ten slotte, als alles goed ging, de vreugde van de pasgeborene in de armen te houden.

In het zesde hoofdstuk zullen we de periode na de bevalling en alles wat daarmee samenhangt bespreken: de eerste zorg van de moeder voor het kind, de maatregelen die moeten worden genomen om

mogelijke infecties bij de moeder te voorkomen en te genezen en om ervoor te zorgen dat de pasgeborene de nodige voeding krijgt (de natuurlijke, door middel van borstvoeding, en ook de spirituele, de doop bij de christenen en de besnijdenis bij de joden en moslims).

HOOFDSTUK 4

Een lange aanloop: de tijd vóór de bevalling

Zo stuwt ditzelfde bloed een koud schuim naar de vrouw, dat stolt door de warmte van het moedervlies en zich uitbreidt tot een bloederige vorm; en dat schuim, dat aldus in dezelfde warmte blijft, groeit daarna, in de secretie van het droge voedsel dat de moeder tot zich neemt, uit tot een compact menselijk figuurtje, waarna de schriftuur van de Schepper, Die de mens geschapen heeft, het geheel doordringt, tot het de vaste vorm van een menselijke gestalte aanneemt, gelijk een pottenbakker zijn vaas laat verrijzen.

En dan krijgt het net zo helder en duidelijk vorm als een figuur die een schilder met precisie op zijn doek zet. En daar waar de toekomstige ledematen komen, verschijnen in het buitenste vlies dat ze samenbindt inkepingen, op de wijze zoals modder in de zon vol barsten droogt, en dan wordt het vlees het juiste vlees en wordt doordrenkt met het juiste bloed. Door de warmte van de moeder groeit het in de dikte van de stolling, nog niet levend, maar wel voortdurend in die warmte, en dit proces duurt één maand, dat wil zeggen: de tijd waarin de maan wast en afneemt.

Vervolgens, zoals God het wil en zoals Hij het heeft verordend, komt de adem van het leven, en die adem strijkt over de figuur zonder dat de moeder het weet, als een krachtige, warme wind, als een wind die bulderend tegen een muur stoot, en straalt uit en dringt door tot in alle geledingen van de figuur.¹

Zo zag Hildegard von Bingen de vorming van de foetus, een proces in twee stadia, die de genesis van het lichaam en de genesis van de ziel waren. Vóór deze illustere abdis deed de heilige Isidorus van Sevilla in

zijn werk *Etymologiae*, in een hoofdstuk over het menselijk lichaam,² uit de doeken hoe volgens hem het groeiproces van een menselijk wezen in elkaar stak en wat de functie was van het sperma en de menstruatie voor het ontstaan van het embryo. De Sevilliaanse bisschop en vele andere middeleeuwse denkers probeerden te begrijpen en te verklaren hoe en wanneer de foetus ontstond en op welk punt zijn vorming of bezieling, met andere woorden: het moment dat de foetus een ziel kreeg, zich voltrok. De meest geaccepteerde opvatting hierover was dat dit plaatsvond tussen de veertig en tachtig dagen na de bevruchting.³

Als een mens zijn ziel te danken had aan goddelijke tussenkomst, dan was de vorming van het lichaam het resultaat van een proces dat grotendeels vies en voos was:

Het eerste vuil dat een mens in zich krijgt, is de materie waaruit hij ontstaat, zowel van vaders- als van moederskant; en ook de manier waarop hij verwekt is [...] nadat hij verwekt is in de schoot van de moeder, is hij niet zelfstandig, maar afhankelijk van dingen die zo extreem zijn, dat ze niet van nature in het lichaam van een vrouw kunnen komen, behalve wanneer ze bevrucht is. En het was Gods wil dat vrouwen van nature die extreme humores in hun lichaam krijgen, die de vrucht dirigeren; voorts is de plaats waar zij zich bevinden zo omgeven door kwalijke en verdorven sappen, dat ze met een dun doekwerk, door God geschapen, omgeven worden en gescheiden van die vochtigheid, want anders zouden ze op geen enkele manier kunnen leven. [...] Ook ondervindt de vrucht veel last en benauwenis in de moederschoot. Dan, omdat aan het einde van zeven maanden de vrucht geheel mens is en niet meer door die extreme humores gedirigeerd wordt, omdat hij ze niet meer nodig heeft, roert hij zich vanwege het verlies daarvan; en als hij zo sterk is dat hij het doekwerk kan verbreken waarmee hij omringd is, is hij niet langer gebonden aan de schoot van de moeder. [...] En dat zijn de creaturen die met zeven maanden geboren worden en ook net zo goed kunnen leven als zij die met negen maanden geboren worden; maar als zij het doekwerk dat hen omgeeft niet kunnen breken, zijgen zij vermoeid en vol pijn van de grote arbeid die ze hebben verricht neer en blijven de gehele achtste maand hangen, slap en zwak

door gebrek aan sturing. En als ze zo in die achtste maand geboren worden, kunnen ze op geen enkele manier leven. Maar als ze de negende maand ingaan, omdat ze al een maand oud zijn en uitgerust en hersteld en in hun kracht, op elk moment dat ze dan geboren worden, behoren ze om de eerdergenoemde redenen niet te sterven; maar hoe meer tijd ze blijven tot in de negende maand, hoe gezonder en veiliger ze zijn om te leven; en ze zeggen zelfs dat ze nog tot tien dagen in de twaalfde maand kunnen blijven, en dat degenen die dan geboren worden nog veel sterker en gezonder zijn, ofschoon gevaarlijker voor de moeders.⁴

Zo legt Patronio, een personage uit *El conde Lucanor* (1335), aan graaf Lucanor uit 'wat voor ding een mens eigenlijk is', beginnend met de voeding van de vrucht in de baarmoeder, gevolgd door zijn vorming in de maanden van de zwangerschap. In deze passage komen enkele ideeën aan bod over hoe zwangerschap in de veertiende eeuw, toen Juan Manuel van Peñafiel (1282-1348) zijn verhalen schreef, begrepen werd. Patronio weet precies hoelang de zwangerschap duurt en stipt de problemen aan die zich in de achtste maand kunnen voordoen. Dit laatste lijkt een wijdverbreid idee te zijn, want bijvoorbeeld Bernard de Gordon, die denkt dat de planeten van invloed zijn op de bevalling, stelt dat 'Saturnus in de achtste' maand dominant wordt, en omdat het een koude en dorre planeet is, kan het kind dat dan geboren wordt niet in leven blijven. In de negende maand is het anders, omdat 'Jupiter, die een goede planeet is, dominant wordt en het daarom in leven kan blijven'.⁵ Sancho IV laat zich in zijn *Lucidario* in soortgelijke bewoordingen uit: hoofdstuk 83 heeft als verhelderende titel: 'Waarom een kind dat met negen of zeven maanden geboren wordt wel in leven blijft en een kind dat met acht maanden geboren wordt niet'.⁶ Hij beperkt dan ook de invloed van de planeten op de zwangerschap niet tot de laatste drie maanden, maar laat die voor alle maanden gelden:

In de eerste maand begint de eerste planeet, Saturnus, erop in te werken en aangezien die koud en droog is, begint het zaad waaruit het schepsel ontstaat zich te roeren; en in de tweede maand is het Jupiter, die heet en vochtig is en daarom zorgt dat het groeit en zwelt in de schoot van de moeder; en in de derde maand

heerst Mars, die heet en droog is, en het daarom doet verlangen naar een levensziel; en in de vierde maand is het de zon, die heet en droog is, daarin worden de werkingen van de levensziel, die God erin geschapen heeft, volbracht, en dat gebeurt zowel bij de mannelijke als bij de vrouwelijke vrucht; en in de vijfde maand is het Venus, die koud en vochtig is, en in deze maand groeien de ledematen verder aan en prononceren de gelaatstrekken; en in de zesde maand is het Mercurius, die van een gematigde gesteldheid is en neigt naar droogte, en in deze maand worden de leden van de kinderen steeds droger en verlevendigen en maken zich sterk en bereiden zich voor om geboren te worden; en in de zevende maand is het de maan, die koud is en gematigd, en vochtig, en van grote beweging, en de dichtstbijzijnde planeet voor ons, en van dien aard dat zij doet groeien en bewegen om te proberen naar buiten te komen.⁷

Onder de middeleeuwse auteurs was er sprake van een zekere consensus om negen maanden zwangerschap aan te houden als de optimale tijd voor de bevalling. Dat wordt ook bekrachtigd door Averroes (1126-1198) en door Arib ibn Sa'id (ca. 900-ca. 980), die zelfs precies 275 dagen aangaf.

De totale duur van de zwangerschap en de tijd waarin de foetus volgroeit is ook neergelegd in het wetboek van de *Partidas*, zij het nogal onnauwkeurig. Het gaat om een juridische specificatie van de tijd na het overlijden van een man die verstreken moet zijn om te bepalen of een kind dat na zijn dood geboren wordt nog van hem kan zijn. Daarvoor was het noodzakelijk om de duur van de zwangerschap te kennen, zodat de wet uiteindelijk luidde: 'Als de geboorte ergens in de elfde maand na het overlijden van de echtgenoot plaatsvindt, dan wordt het geboren kind niet als het zijne beschouwd.'⁸

De duur van de zwangerschap en het tijdstip van de bevalling waren inmiddels dus goed bekend, maar er bleven nog veel vragen over. Welke leeftijd was goed voor een vrouw om zwanger te worden? Hoe kwam zij erachter dat ze zwanger was? Welke maatregelen moesten worden genomen om risico's zo veel mogelijk te vermijden? Was er een methode om het geslacht van het kind vast te stellen, of om dat tenminste bij benadering te weten te komen? Wisten ze hoe ze zich moesten voorbereiden op de zwangerschap en de bevalling? Werd er

iets over de zwangerschap in de wetgeving vastgelegd? Dat zijn enkele van de vele vragen die we ons kunnen stellen. Sommige zullen niet beantwoord worden en andere slechts gedeeltelijk of bij benadering.

Op de eerste vraag, wat de geschikte leeftijd was om zwanger te worden, is het opnieuw Hildegard von Bingen die een antwoord geeft: 'Als een vrouw een kind baart voor haar twintigste [...], zal zij een ziek kind ter wereld brengen [...]. Vanaf haar vijftigste, en bij sommige vrouwen vanaf hun zestigste, houdt de menstruatie op en begint de baarmoeder ineen te schrompelen.'⁹ Volgens deze Duitse abdis en schrijfster is de beste periode om kinderen te krijgen tussen de twintig en de vijftig jaar, waaraan ze toevoegt dat een vrouw, vanwege haar geheel eigen constitutie, zelden in staat is om kinderen te krijgen na haar tachtigste. Daarover bestond een Bijbelse verwijzing, namelijk Sara, de vrouw van Abraham, die volgens Genesis (17:17) op negentigjarige leeftijd zwanger werd, iets wat alleen mogelijk was door goddelijk ingrijpen of omdat de tijd anders werd ingedeeld. Zijn schoondochter Rebekka werd ook op late leeftijd moeder, want naar het schijnt baarde ze haar tweelingzonen Ezau en Jakob toen ze al zestig was. En naast deze matriarchen hebben we nog de heilige Elizabet, een nicht van de Heilige Maagd, die lange jaren getrouwd was met Zacharias zonder dat ze kinderen kreeg. Ze werd onvruchtbaar beschouwd, tot op een dag, tijdens een bezoek aan de tempel in Jeruzalem, Zacharias van de aartsengel Gabriël de boodschap kreeg dat zijn vrouw zwanger zou worden. In het Evangelie van Lukas staat: 'En na die dagen werd zijn vrouw Elizabet zwanger, en zij verborg zich vijf maanden en zei: Zo heeft de Heere voor mij gedaan in de dagen waarin Hij acht op mij geslagen heeft om mijn smaad onder de mensen weg te nemen',¹⁰ een 'smaad' die voortkwam uit haar onvruchtbaarheid en haar zwangerschap op zo hoge leeftijd.

Vrouwen werden zelden nog zwanger na hun vijftigste. Aan de andere kant, zoals Hildegard von Bingen reeds aanstipte, hadden heel jonge moeders, die op hun vijftiende of zestiende al zwanger werden, weinig kans om een levensvatbaar kind ter wereld te brengen. Eén zo'n jonge moeder was een tijdgenote van haar, Eleonora van Aquitanië, die meteen toen ze met Lodewijk VII van Frankrijk trouwde een kind wilde, dat vervolgens stierf. Pas in 1145, toen ze drieëntwintig was, baarde ze haar oudste dochter Mary. Haar nicht Petronella van Aragón (1136-1173), daarentegen, kreeg al op haar vijftiende een kind.

‘DE MIDDELEEUWEN BEGRIPEN IS ONSZELF BEGRIPEN. ALLEEN AL DAAROM MOETEN WE DANKBAAR ZIJN VOOR HET GROOTSE WERK VAN MARÍA JESÚS FUENTE.’

- Guillermo Altares, journalist van *El País*

Hoe werd er in de middeleeuwen aangekeken tegen het moederschap? Wat werd er van vrouwen die moeder werden verwacht? En in hoeverre heeft dat onze eenentwintigste-eeuwse kijk op het moederschap bepaald? Die vragen onderzoekt de Spaanse hoogleraar geschiedenis María Jesús Fuente in haar boek *Licht van mijn ogen*. Daarbij concentreert ze zich op West-Europa en de landen rond de Middellandse Zee. Ze doet onderzoek naar zwangerschappen, bevallingen en het leven van moeders met kinderen. Daarbij maakt ze onderscheid tussen maatschappelijke positie en religie; het jodendom, het christendom en de islam. *Licht van mijn ogen* is het indrukwekkende resultaat van een carrière lang onderzoek naar vrouwen en moeders in de middeleeuwen.

María Jesús Fuente is emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Carlos III-universiteit in Madrid. *Licht van mijn ogen* is haar eerste boek dat in het Nederlands is gepubliceerd.

Vertaald door Jos den Bekker

www.omniboek.nl

9 789401 920230 >

Uitgeverij Omniboek